

مدیریت اکوتوریسم و نقش آن در توسعه پایدار و مدیریت گردشگری

میثم مهری چروده^{۱*}، سارا بنی نعیمه^۲

* کارشناس ارشد منابع طبیعی علوم و صنایع چوب و کاغذ - مدیرعامل شرکت نمای پدیده شفق
کارشناس ارشد اقلیم شناسی در برنامه ریزی محیطی - کارمند سازمان آب و برق خوزستان
mehri1334@gmail.com

چکیده

این نگرش که لازمه تداوم توسعه و ایجاد یک جامعه سالم در گرو حفظ محیط زیست است، واقعیتی انکار ناپذیر است. از انجائی که اکوتوریسم نیز از اهمیت استراتژیک و فوق العاده ای برخوردار است، زمینه نوعی چالش زیست محیطی را برای برنامه ریزان ایجاد خواهد کرد بطوری که آنان ناگزیرند راهی بیابند که جهانگردان بتوانند از جاذبه های طبیعی بازدید کنند بی آنکه موجب تخریب آن شوند. قوانین و مقررات بین المللی نیز حاکی از آن است که جهانگردی از جمله فعالیت هایی است که در بخش هایی از آن به ویژه در دیدار از جاذبه های طبیعی، منجر به استفاده از زمین می شود و توسعه جهانگردی می بایستی با محیط زیست منطبق باشد.

در عین حال حفاظت از محیط زیست نیز نیاز به سرمایه گذاری کلان دارد که درآمدهای حاصل از توریسم می تواند منبع خوبی برای پاسخگویی بدان باشد. با توجه به تنوع محیط زیست و جاذبه های طبیعی در استان و کشور، هیچ ارگانی به تنهایی قادر به حفاظت از تمامی منظرهای طبیعی نخواهد بود. و از آنجا که محیط زیست هسته مرکزی صنعت جهانگردی را تشکیل می دهد، گسترش فرهنگ حفظ منابع طبیعی و بهینه سازی صنعت توریسم و توسعه همه جانبه آن در آینده می بایست بر محور ترویج و فرهنگ حفظ محیط زیست، توجه به جامعه محلی و مشارکت های مردمی استوار باشد. تبعات چنین نگرشی در دراز مدت موجب بهبود وضعیت جهانگردی، حفظ محیط زیست و توسعه پایدار در کشور و استان خواهد شد.

کلید واژه ها: اکوتوریسم، توسعه پایدار، مدیریت گردشگری

مقدمه

زیبایی‌های طبیعت، مشاهده طبیعت بکر و زندگی حیات‌وحش، و ماجراجویانی، گردشگران بسیاری را به اقصی نقاط جهان از قطب جنوب تا قلب جنگل‌های استوایی می‌کشاند. شکار در آفریقا و بازدید از بیابان‌های گرم و یا سرد خشک در آسیا و روسیه، مشاهده بزرگ‌ترین و مسن‌ترین درختان جهان را نیز می‌توان در زمره این نوع گردشگری برشمرد. امروزه گردشگری طبیعت بخش مهمی از فعالیت‌های جهانگردی را در دنیا به خود اختصاص داده است.

اکوتوریسم یا طبیعت‌گردی، کوتاه‌شده‌ی واژه TOURISM ECOLOGICAL است که گرایشی نو و پدیده‌ای نسبتاً تازه در صنعت گردشگری است. هکتور سبالوس، لاکورین یکی از اولین کسانی است که در دهه ۱۹۸۰ برای اکوتوریسم تعریف مشخصی ارائه کرده است و می‌گوید: «اکوتوریسم یعنی مسافرت به نواحی طبیعی تقریباً دست‌نخورده با هدف یادگیری، تحسین و استفاده از مناظر طبیعی، حیات وحش و همچنین نمودهای فرهنگی گذشته و حال مردم بومی است» (سبالوس، لاکورین، ۱۲).

اکوتوریست کسی است که برای بهره‌گیری از طبیعت به چالش‌های فیزیکی و فکری می‌پردازد (زاهدی، ۱۳۸۵: ۹۶). گستره فضایی این نوع گردشگری، محیط طبیعی به عنوان مثال ساحل، جنگل، کوه، کویر، غار و نظیر اینها است. این الگوی فضایی از گردشگری در برگیرنده گونه‌های متفاوتی از گردشگری شامل گردشگری زیست‌محیطی، گردشگری دریایی، گردشگری ورزشی، گردشگری صید و شکار، گردشگری و جمع‌آوری گیاهان و حیوانات و نظیر اینها است. «گردشگری زیست‌محیطی، سرمایه و پول فراوانی را از نواحی مرکز به پیرامون می‌برد و بدین ترتیب عدالت اقتصادی پدید می‌آورد.» (پاپلی، ۱۳۸۵: ۲۱۶). توریسم بیلاقی، توریسم بوتانیک، توریسم زیر آبی و توریسم شکار زیر شاخه‌های اکوتوریسم بشمار می‌روند. با توجه به ورود مباحث جدیدی نظیر توسعه‌ی پایدار در جوامع مختلف، اکوتوریسم اهمیت فوق‌العاده‌ای به دست آورده است، تا جایی که سازمان جهانی گردشگری سال ۲۰۰۲ را سال بین‌المللی اکوتوریسم نامیده است. (حیدری، ۱۳۸۷: ۴۱). بر اساس پیش‌بینی سازمان جهانی گردشگری (WTO) در چند سال آینده بیش از ۵۰ درصد گردشگران جهان طبیعت‌گرا خواهند بود (رضوانی، ۱۳۸۷: ۳۱۷). اکوتوریسم از طیف گسترده‌ای از گزینه‌های ویژه تشکیل شده است و از بازدید علمی تا یک بازدید اتفاقی در یک منطقه طبیعی به عنوان فعالیت آخر هفته یا بخش جنبی از یک مسافرت کلی و طولانی را شامل می‌شود (نویل گر، ۱۹۷۵). چشم‌اندازها و مناظر زیبای طبیعت مانند جنگل‌ها و پارک‌های ملی، نواحی تفرجگاهی، مناطق کوهستانی و بیلاقی، کوهپیمایی، کوهنوردی، سواحل دریاها، دریاچه‌ها، تالاب‌ها، جزایر، بیشه‌زارها و نقاط سرسبز و خرم، گیاهان وحشی، شنا، پیاده‌روی در طبیعت، جاذبه‌های موثر در درمان مانند چشمه‌های آب معدنی و حتی مناطق کویری و بیابانی از کانون‌ها و جاذبه‌های توریست‌پذیری این نوع از جهانگردان است (فصلنامه علمی سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۲). گرچه اهمیت نسبی اکوتوریسم در مقایسه با توریسم توده یا سنتی مرسوم هنوز پایین است اما در بعضی کشورها مانند آفریقای شرقی و جنوبی، کاستاریکا، هند، نپال، اکوادور، اندونزی، استرالیا و ایالات متحده آمریکا به سرعت در حال توسعه و کسب اعتبار است (ایران زمین، ۱۳۷۲). بطور مثال کاستاریکا در آمریکای مرکزی یکی از پیشروان توسعه اکوتوریسم است. ۲۷ درصد سرزمین این کشور به ذخایر معدنی اختصاص داده شده است، سیاست‌گذاران توسعه اکوتوریسم در این کشور توانسته‌اند با برنامه‌ریزی خود تعداد زیادی از حیوانات و گونه‌های گیاهی کاستاریکا را حفظ کنند و با بکارگیری شیوه‌های تبلیغات جلب توریست، اکوتوریست‌های بسیاری را برای دیدن حیوانات و گیاهان بومی و نایاب خود جذب نمایند.

اکوتوریسم و توسعه پایدار

مهمترین انگیزه ای که امروزه جهانگردان را به دیدار از جاذبه های طبیعی تشویق و ترغیب می کند حس کنجکاوی توریست های کاوشگر در شناخت و مطالعه گونه های گیاهی و جانوری نایاب و ذخایر طبیعی است که موجب افزایش و قدردانی دقیق تر آنان از طبیعت می شود که در نهایت حس حفاظت و حراست از محیط های طبیعی را در آنان برانگیخته و تقویت می کند (سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۷). پژوهشگران صنعت توریست در سال های اخیر به این نکته پی برده اند که هر روز بر تعداد اکو توریست های جهان افزوده می شود. از این رو محیط زیست انسانی و پدیده های طبیعی موجود در آن نه تنها اهمیت خود را از دست نمی دهد بلکه توجه به آنها یک امر ضروری است و حفظ و نگهداری آنها به عنوان بستری مناسب جهت حیات و معیشت انسان ها و بهره گیری از جاذبه های موجود در آن به هنگام گذران اوقات فراغت و تفریح از جایگاه ویژه ای برخوردار است. بطوری که حفاظت از آنها یک وظیفه همگانی در سطح ملی و بین المللی است. مسلماً توسعه اکوتوریسم پایدار هم درگرو حفظ محیط زیست و استفاده بهینه از امکانات موجود در آن است.

برای جلوگیری و کاهش اثرات منفی فعالیت های اکوتوریستی و محیط زیست لازم است دست اندرکاران، برنامه ریزان و طراحان تأسیسات توریستی به هنگام تهیه طرح های جامع و تفصیلی از یک طرف نیازهای اساسی اکوتوریست ها را پیش بینی نمایند و از سوی دیگر نسبت به اثرات مثبت و منفی که اینگونه تأسیسات توریستی بر محیط زیست دارند بیندیشند. بی توجهی و سهل انگاری در این خصوص خطرات بسیار جدی برای اجتماعات حیات وحش و گونه های گیاهی و دیگر عوارض طبیعی دارد و ممکن است موجب تغییرات اکولوژیکی در محیط زیست گردد (ادینگون، ۱۹۹۵).

دستیابی به توسعه پایدار اکوتوریسم با توجه افزایش رو به رشد جمعیت جهان و نیاز مردم آنان به ایفای نقش فراغتی خود، که فعالیت های توریستی از مهمترین اشکال آن است زمانی امکان پذیر است که کشورهای میزبان به توریسم ترکیبی نیز بیندیشند. توریسم ترکیبی شامل عرضه فعالیت های فراغتی متنوع در زمینه های ورزشی، حیات وحش، مناظر طبیعی جذاب، آبشارها یادمان های تاریخی، غذا دریا، دریاچه، رودخانه، چشمه های آب معدنی، استخرهای شنا، آداب و رسوم محلی و جاذبه های مردم شناسی و هنرهای زیبا ی سنتی، خرید و نظایر آن است که تماماً دارای ارزش تفریحی بالایی به ویژه برای توریسم محلی است (نویل گر، ۱۹۷۵). آنچه که در این رابطه حائز اهمیت است و کشورهای میزبان باید رعایت کنند برقراری رابطه عادلانه بین گروههای توریستی و پدیده های زیست محیطی است. به طوری که توسعه و انجام اینگونه فعالیت های توریستی صرفاً نباید اهداف مادی و اقتصادی به دنبال داشته باشد بلکه باید در حفظ و نگهداری آن نیز نهایت کوشش را به عمل آورد. تعالیم اسلامی طبیعت را به عنوان یکی از اساسی ترین منابع شناخت و اثبات وحدانیت الهی معرفی می نماید. تفکر در کیفیت بهره گیری از این داده ها و مواهب الهی یکی از تکالیفی است که در رابطه با انسان و محیط زیست مطرح می باشد (تفسیر شریف المیزان). این نوع نگرش به طبیعت هدایتگر انسان به سمت حفظ و حراست از آنها است. به همین دلیل رجوع به ارزش های ایمانی و باورهای فرهنگی جوامع می تواند در جهت استفاده بهینه از مواهب طبیعی راهگشا باشد (پورا براهیمی، ۱۳۷۸). احترام به محیط زیست و حفظ آن یک فرهنگ است و فرهنگ نیز آگاهی از شخصیت خود، به عنوان یک موجود متفکر و آگاهی او از روابطش با دیگران و محیط طبیعی است. امروزه پس از گذشت سالیان دراز از حیات انسان و کره مسکون، مناظر و چشم اندازهای طبیعی همچنان در معرض خطرات ناشی از تأثیر گذشت زمان، مصرف بی رویه منابع طبیعی و استفاده نامعقول از آنها، توسعه لجام گسیخته شهرها، گسترش آلودگی های ناشی از توسعه تکنولوژی، رواج توریسم گروهی و همگانی و امثال آن قرار دارند. در برابر چنین خطرات موجود و روبه تزاید آگاه سازی جدید از نیاز به حفاظت از این ذخائر طبیعی و حرکتی نوین برای مشارکت فعالانه مردم به ویژه مردمان محلی در نگهداری و در اختیار قراردادن آن به شکل کالاهای توریستی در مقیاس جهانی کاملاً احساس می شود (فدریکو مایور، ۱۹۸۸).

مشارکت مؤثر مردم محلی در توریستی نقش بسیار مهمی دارد. معمولاً روستائیان که در طبیعت و در نزدیکی مناطق حفاظت شده و پارک های ملی زندگی می کنند دارای درآمد کمی هستند و گزینه های اقتصادی پایدار زیادی ندارند. اکوتوریسم می تواند برای این دسته از مردم گزینه اقتصادی با ارزشی به شمار آید. امتیاز دیگری که اکوتوریسم برای آنها دارد این است که آنها را می تواند به عوامل اجرایی مؤثر در حفاظت از مناطق طبیعی تبدیل نماید و چون رفاه آنها وابسته به حفظ محیط زیست است، از هیچگونه تلاشی در حفاظت از آن دریغ نخواهند کرد. مردم محلی از تلاش تجربی و علمی زیادی در مورد محیط طبیعی خود برخوردارند که از اجداد خود به ارث برده اند و با کمی آموزش می توانند در مستقیماً در فعالیت های اقتصادی وابسته به توریسم نظیر اداره مراکز اقامتی محلی و رستوران ها و سایر خدمات توریستی مانند راهنمایی محل، تولید صنایع دستی و نظایر آن مشارکت داشته باشند (نویل گر، ۱۹۷۵). آگاهی و پی بردن به ارزش های مناطق حفاظت شده، پارک های ملی و محیط های طبیعی است که تضمین کننده اکوتوریسم پایدار است و طبیعت گردی به حفاظت و احیاء اکوتوریسم کره زمین کمک کند. لازم است در این زمینه تلاش شود تا با انتشار نشریات، برگزاری سمینارها و امثال آن کمک به برنامه ریزان نیز مورد توجه قرار گیرد (سینایی، ۱۳۷۸). توسعه فیزیکی اماکن طبیعی به عنوان کانون های جلب توریست می بایست براساس طرح های جامعه صورت گیرد و برای آگاهی دادن به توریست ها در مورد حفظ و ارزش پارک ها و چشم اندازهای طبیعی، مراکز بازدید کنندگان ایجاد گردد. رعایت اصول معماری محلی در احداث مراکز اقامتی، هتل ها و تأسیسات جهانگردی به عنوان جاذبه های نو برای توریست ها بسیار جالب و به کانون های توریستی، هویتی طبیعی - فرهنگی می بخشد (نویل گر، ۱۹۷۵). قدر مسلم موفقیت همه جانبه زمانی حاصل خواهد شد که برنامه ریزی برای توریسم و اشکال مختلف آن به گونه ای صورت گیرد که بهبود زندگی ساکنان کشورهای میزبان را به دنبال داشته باشد. راهکارها و شیوه های حفاظت از محیط زیست و جاذبه های طبیعی هم به گونه ای برنامه ریزی و مدیریت شوند که بتوانند تعداد حامیان و دوستداران طبیعت را افزایش دهند. (ادینگون، ۱۳۷۴).

مدیریت اکوتوریسم

با توجه به این که گردشگری در ده سال آینده در تمامی نقاط جهان رشد خوبی خواهد داشت، اما ایران در این صنعت با یک درصد تنزل روبه رو می شود. نتیجه ای بسیار روشن و منطقی از آمار و ارقام نشانگر آن است که وضعیت گردشگری ایران در سال های آینده بسیار نامطلوب بوده و باید هر چه زودتر برای این صنعت در کشور چاره ای اندیشید.

مشخص و مدون نبودن هدف ها و سیاست های این صنعت طی سال های قبل در ایران به نحوی که راهگشای ادامه فعالیت ها در این زمینه باشد، کمبود امکانات برای توسعه و تجهیز تأسیسات مورد نیاز صنعت گردشگری کشور، عدم هماهنگی و همکاری موثر سازمان ها و ارگان های دولتی در بهبود وضع گردشگری، فقدان پرسنل کارآموزده و متخصص و آشنا به امور گردشگری در تشکیلات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری در سال های اخیر و غیره، شمه ای از عوامل مهم نارسایی در صنعت گردشگری در ایران است.

متأسفانه تا به حال، این صنعت از زوایای مختلف مورد بحث و بررسی قرار نگرفته، موانع و مشکلات جذب گردشگر به صورت جدی و راهگشا شناسایی نشده، بنابراین برنامه ریزی مشخصی نیز در این زمینه صورت نگرفته است. ایران با وجود جاذبه های بسیار فراوان که آن را در فهرست ده کشور تاریخی جهان و ۵ کشور دارای بیشترین تنوع زیستی و جانوری قرار داده است، اما متأسفانه هنوز نتوانسته است به جایگاه شایسته خود در صنعت گردشگری جهان دست پیدا کند.

ضعف مدیریت و تغییرات پی در پی مقررات در حوزه گردشگری به دنبال بی ثباتی مدیریت از جمله معضلات این حوزه در ایران است. با تغییر مدیران بلافاصله بسیاری از قوانین، مقررات و روابط در این عرصه دچار تغییر می گردد و این امر باعث می شود بسیاری از

مجریان، فعالان و آژانس‌ها نتوانند برنامه‌های بلند مدت خود را طرح‌ریزی و به اجرا درآورند. این امر در سال‌های گذشته با استقرار افراد غیر متخصص در بالاترین سطوح سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و فقدان عزم جدی برای بکارگیری نیروهای متخصص مزید بر علت شد تا وضعیت گردشگری در کشورمان در مقایسه با رقبای دیگر به بدترین و ناخوشایندترین سطح خود برسد و حتی ارائه آمار غیر واقعی نیز نتوانست نور امید را برای توسعه این صنعت نمایان سازد. استفاده از مدیران غیر متخصص یکی از مشکلات و موانع توسعه گردشگری در کشور به ویژه در ۸ سال گذشته بوده است. همچنین مدیران و نیروهای بکار گرفته شده در این صنعت اغلب غیرمتخصص، بی‌علاقه و نامرتب با این حوزه بوده‌اند.

دولت‌ها در برابر صنعت گردشگری می‌بایست نقش مدیریت کلان را بر عهده داشته باشند، ساختار و شکل سازمان‌های مناسب را تدوین کنند، حوزه وظایف سازمان‌ها را مشخص و تعیین نمایند و از طرف دیگر دو مقوله متفاوت «سیاست‌گذاری» و «اجرای آن در صنعت گردشگری» را از یکدیگر متمایز و جدا کنند. اما این مهم در چند سال گذشته در حد نازل و به شکل غیر علمی و تنها به صورت رانتی و توجه به چند شرکت و اشخاص ویژه ای انجام شد. لذا صنعت گردشگری طی این سال‌ها در حالی که می‌توانست از یک رشد منطقی و قابل قبول برخوردار شود تنها در کاغذ و در بیانات متولیان و مدیران مربوطه بزرگنمایی شد اما در عمل از بسیاری از کشورها طی این سال‌ها عقب افتاده و فاصله زیادی به وجود آمده است (کافی است به آمار و رشد شتاب‌گونه گردشگری در کشورهای نظیر ترکیه و امارات در این سال‌ها نگاهی بیفکنید). به نظر می‌رسد می‌توان با درس گرفتن از فراز و فرود سیاست‌های کلان صنعت گردشگری در ۸ سال گذشته به درک مشترکی از بایدها و نبایدها دست پیدا کرد و از این رو داشتن درک مشترک از چالش‌ها و تهدیدها می‌تواند بستری برای تعامل کارشناسی و البته دغدغه حوزه نخبگان اقتصادی کشور در باب یافتن الگویی برای پیشرفت صنعت گردشگری کشور باشد.

صنعت گردشگری در ایران بر مبنای سند چشم‌انداز ۲۰ ساله مستلزم سرمایه‌گذاری بالغ بر ۳۰ میلیارد دلار در این صنعت با سهم حدوداً ۱۶ درصدی بخش دولتی و مابقی از بخش خصوصی می‌باشد. اما روند کنونی به هیچ‌عنوان رضایت‌بخش نیست و راه دشوار ایران برای دستیابی به ۲ درصد از درآمد جهانی گردشگری را نمایان می‌سازد. در پایان امید است میراث ویران صنعت گردشگری با دستان افرادی با کفایت مدیریت و هدایت شود.

نتیجه‌گیری

گردشگری مبتنی بر طبیعت، مسافرت به منظور کسب لذت از نواحی طبیعی دست‌نخورده و مشاهده نزدیک حیات وحش گیاهی و جانوری می‌باشد، اما در مقابل، اکوتوریسم، نوعی گردشگری طبیعی با پیامد خفیف می‌باشد که در راستای پایداری گونه‌ها و زیستگاههای طبیعی هم به صورت مستقیم از طریق مشارکت در اقدامات و برنامه‌های حفاظتی و هم به طور غیر مستقیم از طریق ایجاد درآمد برای جوامع محلی و در نتیجه ایجاد انگیزه برای آنها در جهت حفاظت از میراث‌های طبیعی فعالانه عمل می‌نماید. در میان گزینه‌های مختلف نظام جهانی گردشگری، اکوتوریسم با اهداف ماهوی آن یعنی حفاظت از محیط زیست، التزام به جوامع محلی و احترام به ویژگیهای فرهنگی جوامع میزبان از جمله گزینه‌های برنامه‌ریزی می‌باشد که دارای بیشترین سازگاری با مفهوم توسعه پایدار می‌باشد.

کارشناسان اکوتوریسم را بهترین گزینه و راه حل برای حفظ طبیعت می‌دانند، چرا که اکوتوریسم با رعایت ضوابط و استانداردهای بین‌المللی از یک سو بستر بهره‌برداری مناسب از طبیعت را برای نسل حاضر فراهم می‌سازد و از سوی دیگر باعث افزایش آگاهی عمومی می‌گردد که نتیجه آن حفظ و نگهداری مناطق حفاظت‌شده برای نسل آتی است. اکوتوریسم مسئله‌ای است که باید به دقت مورد

بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گیرد. ولی آنچه که مهم است این است که اکوتوریسم به عنوان یک صنعت و یک منبع حفاظت از طبیعت که توأم با درآمدزایی می باشد مطرح گردد.

تشکر و قدر دانی

از دانشکده کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج سازمان آب و برق خوزستان معاونت مطالعات پایه و طرح های جامع منابع آب و دفتر تحقیقات و استانداردهای شبکه های آبیاری زهکشی برای تهیه این مقاله تشکر و تقدیر بعمل می آید.

منابع

- ۱- ادینگون. ۱۳۷۴. اکولوژی، فعالیت های تفریحی و صنعت جهانگردی. ترجمه اسماعیل کهرم. انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست.
- ۲- پورا ابراهیمی، شراره. ۱۳۷۸. گوشه ای از دیدگاه های اسلام در مورد حمایت از عناصر اصلی محیط زیست. مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط زیست. سازمان حفاظت محیط زیست.
- ۳- تومه، ژرژ ۱۳۷۳. توسعه فرهنگی و محیط زیست. ترجمه محمود شارع پور. مرکز پژوهش های بنیادی.
- ۴- سازمان حفاظت محیط زیست. ۱۳۷۷. راه های آماده سازی پارک های ملی و مناطق حفاظت شده برای توریسم. سازمان حفاظت محیط زیست
- ۵- سینیایی، وحید. ۱۳۷۸. توسعه پایدار و گردشگری. ماهنامه تخصصی بازاریابی. شماره ۴.
- ۶- فصلنامه علمی سازمان حفاظت محیط زیست. ۱۳۷۲. نقش توریسم و پارک های ملی در توسعه اقتصادی- اجتماعی کشورها. جلد پنجم شماره اول.
- ۷- کهن، گوئل، ۱۳۷۷. صنعت توریسم و توسعه پایدار نمادی از مدیریت پویا. محیط شناسی، شماره ۲۱ و ۲۲، دانشکده محیط زیست دانشگاه تهران.
- ۸- نویل گر. ۱۹۷۵. نقش پارک های ملی در توسعه اقتصادی- اجتماعی. ترجمه هنریک مجنونیان. دفتر محیط زیست سازمان محیط زیست.
- ۹- میرسنجری، میرمهرداد، « راهبرد اکوتوریسم برپایه توسعه پایدار، مجله جنگل و مرتع، دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تهران، شماره ۷۱
- ۱۰- « توسعه گردشگری یا توسعه فرهنگ گردشگری »، سرمقاله، مجله جنگل و مرتع، دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تهران، شماره ۷۱.
- ۱۱- نوروزی، جابر، « اکوتوریسم، درمان دردهای صنعت گردشگری ایران »، روزنامه جام جم، سال هفتم، شماره ۹، ۱۳۸۵
- ۱۲- بابایی همتی، روشن، « اکوتوریسم، استراتژی تحول اقتصادی در ماسوله، روزنامه جام جم، سال پنجم، شماره ۱۳۷۱، ۱۳۸۳